

ՄԱՐՍԷՅԷՉԸ ԵՒ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

1789ին բռնկուած Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան երրորդ տարում, մի անհանգիստ օր՝ 1792 Ապրիլի 25-լոյս 28ի գիշերը, Ստրազբուրգ քաղաքում, Ֆրանսիական Հիւսիսային Բանակի ճարտարագիտական զօրքերի կապիտան Կլոդ Ժոզէֆ Ռուժէ դը Լիլը (Claude Joseph Rouget de Lisle, 1760-1838) հեղինակել է «Հռենոսեան Բանակի Մարտական Երգը» (*Chant de guerre pour l'armée du Rhin*)։ Յաջորդ օրը՝ Ապրիլի 27ին, այդ երգը կատարել է գրեթէ ողջ Ստրազբուրգը։ Ապրիլի 29ին, Հռենոսեան Բանակի նուագախումբն այդ երգը հանդիսաւորապէս կատարել է Ստրազբուրգի քաղաքային հրապարակում։ Նոյն տարուան Յուլիսի 5ին, Մարսէյի քաղաքապետարանը զօրակոչել է 800 հոգու, որոնք՝ անկազմակերպ, անկայան եւ անուճիկ, 800 մղոն ճանապարհ են կտրել Մարսէյից Փարիզ՝ երթի ընթացքում կատարելով Ռուժէ դը Լիլի երգը։ Մարսէյցիները այդ վաշտը մուտք է գործել յեղափոխութեամբ եռացող Փարիզ, եւ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում շուրթից շուրթ տարածուել է «Մարսէյցիների Քայլերգը» կամ կրճատ՝ Մարսէյէզը (*la Marseillaise*)։

Բոցաշունչ Մարսէյէզի խրոխտ հնչիւնները, հուժկու եւ արժանապատիւ տարերքը Ֆրանսիացի ժողովրդին ուղեկցել եւ քաջալերել են թէ՛ 1792 Օգոստոսի 10ին Փարիզում միապետութեան տապալման ժամանակ, թէ՛ 1830ի Յուլիսեան Յեղափոխութեան ալեկոծ օրերին, թէ՛ 1871ին՝ Փարիզեան Կոմունայի բարիկադների վրայ։ Ռեստաւրացիայի (1814-1830) եւ Երկրորդ Կայսրութեան (1852-1870) տարիներին Մարսէյէզն արգելուեց, իսկ Երրորդ Հանրապետութեան ժամանակ (1870ից) հռչակուեց ազգային օրհներգ¹։ Այսօր էլ Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետութեան պետական օրհներգը Մարսէյէզն է՝ 1975ի Յուլիսի 14ին ընդունուած նոր երաժշտական խմբագրմամբ։

Զինուորական ճարտարագէտ Ռուժէ դը Լիլին Ստրազբուրգում ճանաչել են որպէս սիրող ջութակահարի։ Նա գրել է օրհներգեր, ռոմանսներ, օպերայի լիբրետոներ, Ֆրանսերէն է թարգմանել ԺԸ-ԺԹ. դարերի ռուս առակագիր Իվան Կռիլովի առակներից։ Մէկ գիշերում գրելով յաւուր պատշաճի մի երգ, որ՝ հեղինակային խմբագրութեամբ, բաղկացած էր ընդամէնը վեց տողից, Ռուժէ դը Լիլն, անշուշտ, չէր կարող պատկերացնել, որ ստեղծել է աշխարհի ամէնից հանրածանօթ երաժշտական կտորներից մէկը։ «Այն ժողովրդի յեղափոխական կամքի, նրա պոռթկումի եւ հերոսականութեան ջերմ ու

կրքոտ արտայայտութիւնն է,- գրել է Ֆրանսիացի կոմունիստ դեկավար Մորիս Թորէզը: Այն ինքը՝ յեղափոխութիւնն է»³: Իսկ 1974-81ին Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահ Վալերի ժիսկար դ'էստէնը Մարսէլէզը համարել է «ամենաանկրկնելի եւ ամէնից նշանակալից ազգային օրհներգն աշխարհում»⁴:

Այս հանրայայտ երգի ստեղծման պատմութեան եւ ունեցած ազդեցութիւնների ուսումնասիրմամբ զբաղուել են վաղուց⁵: Մարսէլէզը շատ արագ մոտաք է գործել նաեւ ոչ-Ֆրանսիացի ժողովուրդների հասարակական եւ հոգեւոր կեանքի ոլորտ: Այն արդէն 1794ին թարգմանուել էր գերմաներէն, լատիներէն, սլովակերէն, հունգարերէն ու ռուսերէն:

Մարսէլէզը՝ ԺԹ. դարից սկսած, տարածուել եւ իր արձագանգն է գտել նաեւ հայ իրականութեան մէջ: Սոյն խնդիրը մասնակիօրէն արժանացել է ուսումնասիրողների ուշադրութեանը⁶: Մեր ներկայ աշխատութեամբ կը փորձենք հնարաւորին չափ համայրել հայ իրականութեան մէջ Մարսէլէզի տեղի եւ ազդեցութեան ուսումնասիրութիւնը, որն, յուսով ենք, ուշագրաւ կը լինի ինչպէս գրական-մշակութային, այնպէս էլ պատմական առումներով:

1789ի Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեանը հայ աշխարհն արձագանգել է հենց ծաւալուող իրադարձութիւնների ժամանակաընթացքում: Հայ մամուլի անդրանիկ ներկայացուցիչը՝ 1794-96ին Մադրասում լոյս տեսնող Ազգարար ամսագիրը եւրոպական լրագրերից կատարած թարգմանութիւններով հեռաւոր Հնդկաստանի ափերի հայութեանը տեղեկացրել է Ֆրանսիայում կատարուող նշանակալից իրադարձութիւնների մասին⁷: Ազգարարի էջերում տեղ են գտել Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեանն առնչուող անձանց եւ հասկացութիւնների յիշատակութիւններ: Տեղեկութիւն է տրուել նաեւ Մարսէլ քաղաքի մասին («Իսկ վասն մարսիլիա քաղաքին ծանիք միւսանգամ ... փարիզացիք առաքել են ի վերա նոցա զ40 հազար զօրս առ ի նուաճել զնոսա»⁸), սակայն մեր պրպտումները՝ գտնելու «Մարսէլէզ» բառը կամ յիշատակութիւն այդ երգի մասին, մնացին անարդիւնք:

Առանձին հայ անհատներ Մարսէլէզին կարող էին առնչուած լինել տակաւին ԺԹ. դարի սկզբին, Օսմանեան Կայսրութիւնում, որտեղ այն տարածում էր գտել յեղափոխական տրամադրութիւններ ունեցող յոյն գիւղացիութեան շրջանում: «Զմիւռնիահայ «Մարսէլիէզը» յօդուածի հեղինակ, բանասէր Միքայէլ Յակոբեանը գրել է՝ առանց աղբիւրը նշելու, որ ոմն Ալի Փաշա Եանիացի, իր որդու հաղորդումների համաձայն, զեկուցագիր է գրել սուլթանին, յայտնելով, որ յոյն

գիւղացիները «սկսում են երգել Թեաւալացի Ռիդասի յունարէն թարգմանած մի երգը, որ մարսելիեզ են անուանում»⁹:

Հայ ընթերցողն առաջին անգամ Հնարաւորութիւն է ունեցել Մարսէյէզը մայրենի լեզուով կարդալ այնքան մեծ ժողովրդականութիւն վայելող այդ երգի ստեղծումից աւելի քան 80 տարի անց: Մարսէյէզը հայերէն է թարգմանուել աւելի վաղ քան մի շարք այլ ժողովուրդների լեզուներով, չնայած, որ այդ ժամանակ՝ Երկրորդ Կայսրութեան շրջանում, այն պաշտօնապէս արգելուած էր իր հայրենիքում՝ Ֆրանսիայում, իսկ այն «անլեզալ» երգելու դէպքում պատիժն անխուսափելի էր¹⁰:

Մարսէյէզի առաջին հայերէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել 1854ին, Զմիւռնիայում՝ Տետէեան եղբայրների տպարանում հրատարակուող Արփի Արարատեան ամսագրում: Գրաբար այս թարգմանութիւնը հրապարակուել է «Երգ Հայրենի Ազատութեան» խորագրով եւ «Մարսէյիէզ» ենթավերնագրով՝ առանց Ռուժէ դը Լիլի անուան յիշատակութեան, եւ, որ առաւել յատկանշական է, «Զուարճալիք» բաժնում: Դա կատարուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, գրաքննութեանը չեղելու նպատակով, որին պիտի որ խրտնեցնէր միապետական Օսմանեան Կայսրութիւնում նման ազատագրման կոչբանաստեղծութեան հրապարակումը:

Բանաստեղծութեան թարգմանիչ նշուած է «Յ. Ռ. Փաշա. Մեսրոպ Վարժարանի», որը Յակոբ Ոսկանեանն է (1824-1907)՝ նշանաւոր գրող ու հրապարակախօս Ստեփան Ոսկանեանի (1825-1901) եղբայրը: Յակոբ Ոսկանեանը թարգմանութեան կատարման ժամանակ եղել է Զմիւռնիայի Մեսրոպեան Վարժարանի աշակերտ:

Ահաւասիկ Մարսէյէզի առաջին հայերէն թարգմանութիւնը.

ԵՐԳ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ
(Մարսէյիէզ)

Օ՛ն արիք, եհաս փառացն օր,
Մանկունք հայրենեաց անվեհեր,
Արիւնդուտ դրօշ բռնաւոր,
Անահ կանգուն կայ ընդդէմ մեր:
Կրկին:

Հնչէ՞ յականջս ձեր, անողորձ
Զօրացն մոռնիւն 'ի դաշտիս.
Գոռյք տան մինչեւ 'ի ձեր գոգ,
Զընկերս խողխողել եւ գորդիս:

Հա՛պա 'ի զէն քաղաքացիք,
զգունդ ձեր կազմեցէք քաջորդի.
Արշաւեսցուք, արշաւեսցուք,
պիղծ արիւն յակօսս ոռոգի:
Արշաւեսցուք, արշաւեսցուք,
պիղծ արիւն յակօսս ոռոգի:
Զի՞նչ գերեացս անձկան հոյք վատքարք:
Զի՞նչ ժանտ մատնտուքն, եւ արքայք:
Է՞ր վասն ոտնակապք իսկ անարգ,
Ի վաղուց կազմին եւ շղթայք.....:
Կրկին:

Գա՛ղղիացիք, մեզ, ո՛հ, քանի անարգանս,
Քանի՛ կարիք մեր յուզ 'ի ճահ:
Խորհին մատնել զմեզ անահ
Ի գերութեան վաղ կապանս:
Հա՛պա 'ի զէնս, եւ այլն:
Զինչ. օտար այս գօր զինակիր
Լիցի՞ օրէնսդիր աղինս աստ:
Զինչ. փաղանգս այս շահախնդիր,
Արկեցե՞ն զգոռ մարդիկ մեր տապաստ:
Կրկին:

Մե՛ծդ Աստուած. շղթայակապ 'ի ձեռաց,
Ընդ լծով ճակատք մեր ընկցին.
Բռնաւորք մովի սին փառաց
Մեր քաղդին դիրաւ տէր լիցին:
Հա՛պա, ի զէնս, եւ այլն:
Զսփացէք, այո՛, դուք մեզ մեխք,
Բռնաւորք, ծանակք համայնից,
Միրտ ձեր, որ մահ շնչէ եւ մեղք՝
Զիր զին ընկալցի արժէից:
Եւ այլն¹¹:

Յակոբեանը մանրամասն անդրադարձել է զմիւռնիահայ առաջին Մարտէյէզին, նշելով, որ նրա ծնունդը պատահական չէր հենց Զմիւռ-

նիայում, որի հայութիւնը ԺԹ. դարի կէսերին տոգորուած էր բարձր հայրենասիրութեամբ եւ ընթանում էր Ֆրանսիական քաղաքակրթութիւնը համակողմանիօրէն ուսումնասիրելու ուղիով: Ֆրանսիայի ապագայ օրհներգի ազդեցութիւնը, ըստ Յակոբեանի, նկատելի է յետագայ տասնամեակին զմիւռնիահայ մամուլում հրատարակուած հայ հեղինակների որոշ բանաստեղծութիւններում¹²:

Ոսկանեանի թարգմանութիւնում պաշտօնուած են Ֆրանսերէն Մարսէլէզի չափն ու յանգը՝ թէեւ յաճախակի խախտումներով: Այնուամենայնիւ, թարգմանութեան գրաբար շարադրանքը եւ խրթնաբանութիւնները չափազանց ծանրացրել են բանաստեղծութիւնը, ինչը անյարիր է նման մի մարտաշունչ քայլերգի:

Մարսէլէզի հայ մամուլում յաջորդ յիշատակումը, որքան որ հնարաւոր է եղել պարզել, կատարել է Ստեփան Ոսկանեանը՝ 1864ին, այսինքն՝ երգի հայերէն առաջին թարգմանութիւնից տաս տարի անց: Ոսկանեանն Փարիզում հրատարակած *Արեւմուտք* պարբերականի էջերում մի առիթով զարգացրել է այն գաղափարը, որ «երգել ի վերջոյ համաճայնութիւն տարածել է բազմութեան մէջ» եւ բերել յեղափոխական Ֆրանսիացիների օրինակը: «Ֆրանսայի գաւառները Մարսէլիէզը մէկ բերանով երգելու ժամանակ այն համամիտ նուիրումը զգացին, որն որ գիրենք բոլիկ, անօթի եւ գրեթէ անգէն կատաղի թշնամիներու դէմ տարաւ եւ հայրենիքը ազատեց: Մարսէլիէզ երգելով Ֆրանսայի գաւառները ... բռնաւորութեան այնպիսի հարուած մը տուին, որ մէյ մ'ալ չկրցաւ իր հին գոյութիւնը գտնել եւ 89 անմահ թուականը անհետել»¹³:

Զմիւռնիահայ միջավայրում է իրականացել նաեւ Մարսէլէզի յաջորդ գրաբար թարգմանութիւնը, որը կատարել է Պետրոս Թերզեանը: Այն ասպարէզ է իջել 1877ի գարնանը՝ Մատթէոս Մամուրեանի (1830-1901) *Արեւելեան Մամուլ* հանդէսում եւ ապա, մէկ ամիս անց՝ Ղուկաս Պալղազարեանի (1810-1878) *Արշայոյս Արարատեան* պարբերականում¹⁴: Մամուրեանի եւ Պալղազարեանի հրատարակած պարբերաթերթերը միմեանց հակառակ ուղղութեան են պատկանել: Առաջինը եղել է աշխարհաբարի, իսկ երկրորդը՝ գրաբարի կողմնակից: Մարսէլէզն էլ դարձել է այդ թեմայով վիճաբանութեան առարկայ: «Աւելի փափագելի է, որ «Մարսէլիէզն» աշխարհիկ լեզուով թարգմանուէր ընդհանրապէս ժողովրդեան իմանալի լինելու համար», - գրել է *Արեւելեան Մամուլը*¹⁵: Պալղազարեանն առարկել է՝ նշելով, որ անկարելի է հայրենասիրական եւ պատերազմական այդ երգը հնչեցնել «յանկանոն եւ յաղաւաղ աշխարհիկ բարբառ»ով, մինչդեռ գրաբար թարգմանութիւնն օժտուած է վսեմութեամբ ու քաղցրութեամբ¹⁶:

Պահպանողական Արշալոյս Արարատեանը քննադատել է Արեւելեան Մամուլին այլ հարցում եւս՝ հակառակուելով այն կարծիքին, որ Մարսէյէզը նոյնայանգ ստեղծագործութիւն է։ Արեւելեան Մամուլը պատասխանել է, որ ընդդիմադիր պարբերականի հրատարակած օրինակում մի ամբողջ պարբերութիւն պակաս է։ Սակայն սոյն բանավէճի առանցքային խնդիրը թարգմանութեան լեզուի հարցն է եղել։ մինչեւ անգամ Մարսէյէզի թարգմանութիւնը սոսկ պատրուակ է հանդիսացել գաղափարապէս միմեանց հակոտնեայ հրատարակութիւնների համար՝ իրար դէմ բանավիճելու առաւել սկզբունքային հարցերի շուրջ¹⁷։

Ստորեւ ներկայացնում ենք Մարսէյէզի Թերզեանի թարգմանութեան շարադրանքը։

Արիք, որդի՛ք դուք հայրենեաց,
Հասեալ է արդ մեզ օր փառաց,
Դքօշ բռնութեան յարիւն թաքաւ
Կանգնի ընդդէմ մեր դիմագրաւ
Լուա՞յք 'ի դաշտս պատերազմաց
Զահեղ գոչիւն վայրագ զօրաց,
Գան խողխողել 'ի գիրկըս ձեր
Զորդիս, կանայս ձեր 'ի սուսեր,
Հա՛ւա՛ օն, 'ի զէն քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օն, դիմեսցուք տալ 'ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Զի՞նչ կամի այդ հրոսակ գերեաց
Մատնիչ, դատդ քազաւորաց
Ո՞ւմ այդ անուր լ'անարգ շղթայ
Ո՞ւմ ի վաղուց պատրաստեալ կայ,
Զինչ նախատինք մեզ, Գա՛ղղիացիք,
Յո՞րայիսի յոյզս վառիլ պարտինք,
Մատնել զմեզ վատք յանդգնին
Ի գերութիւն անդ 'ի նախկին.
Հա՛ւա՛ օն, 'ի զէն, քաղաքացիք ելն.։

Զի՞նչ, ժպտիցե՞ն այդ վաշտք օտար,
Լինիլ երկրիս հրամանատար,
Զի՞նչ այն վարձկան փաղանգք անաստ
Զգոռ մեր մարտիկս անկցե՞ն տապաստ։
Այլ աղէ՛, տէր, ձեռք ստրկաց

Արկցե՞ն ըզմեօք ըզլուծ չարաց,
Եւ տիրապետք անարգ անդրէն
Լիցի՞ն քաղղից մեր տընօրէն
Հա՛ւլ՝ օ՛ն, ՚ի գէն, քաղաքացիք ելն.:

Դողացէ՛ք քոռո՛նք, եւ դուք դրո՛ւծանք,
Կուսակցութեանց մեծ անարգանք,
Զի ձեր խորհուրդք հայրենասպան,
Վարձս ընկալցին զհրեանց արժան.
Համակ՝ զինի՛ ՚նդդէմ ձեր ՚ի մարտ
Թէ դիցազունք մեր անկցին արդ,
Վերկենցադէ գայլըս երկիր
Մղել ճակատ վրդէժ խնդիր.
Հա՛ւլ՝ օ՛ն, ՚ի գէն, քաղաքացիք ելն.:

Նուիրական սէր հայրենեաց,
Օգնեա ՚ի վրէժ, մեր կոտ բազկաց,
Ազատութիւն մեզ կաթոգին
Ընդ քո պաշտպանս մարտի՛ր ուժգին,
Արդ՝ յաղթութիւն ընդ մեր դրօշու
Հասցէ քող ձայն քո քաջազդու,
Եւ քշնամիք քո ոգեսպառք
Տեսցեն զմեր փառս, քո գլաղթանակ:
Հա՛ւլ՝ օ՛ն, ՚ի գէն, քաղաքացիք ելն.¹⁸:

Մարտէյէզի Ոսկանեանի եւ Թերզեանի թարգմանութիւնների համեմատական փնտութիւնը ցոյց է տալիս, որ առաջինը շատ աւելի անվարժ եւ բանաստեղծական գրչից զուրկ ձեռքի արդիւնք է քան երկրորդը: Երկու թարգմանութիւններում էլ պահպանուել է բնագրի ութվանկանի չափը, սակայն Թերզեանի տարբերակը շատ աւելի դիւրասահ է եւ, բացի այդ, նրա գրաբարը պակաս գրքային է:

Մամուրեանը, նոյն 1877ի Ապրիլ ամսին՝ Արշալոյս Արարատեանի հետ միաժամանակ, հրապարակ է հանել նախորդ ամսին իր յայտնած կարծիքի իրազորւումը՝ Մարտէյէզի աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Այն իրականացրել է թարգմանիչ եւ բառարանագիր Մեսրոպ Նուպարեանը (1842-1929)¹⁹: Ի տարբերութիւն նախորդ թարգմանիչների, Նուպարեանը թարգմանել է բնագիրն ամբողջութեամբ՝ վեց տնով հանդերձ: Ահաւասիկ եւ Ֆրանսիայի ազգային օրհներգի նրա աշխարհաբար թարգմանութիւնը:

Օն, հայրենեաց արի՛ զաւակք
Փառաց օրը հասած է մեզ,
Գոռ բռնութեան ահա դրօշակ
Մեզ դէմ կանգնած է սիգապէս,
Դաշտերուն մէջ կը լսե՞ք ձայն
Զօրականաց բիրտ ու վայրագ,
Ձեր բազկաց մէջ մոռթել կու գան
Ձեր ամուսինքն եւ ձեր զաւակք.
Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք Ձեր գունդեր
Յառա՛ջ, յառա՛ջ. մի պիղծ արիւն
Թող լուա՛յ ձեր դաշտեր:

Այդ հրոս գերեաց, այդ մատնիչներ
Այդ վատ արքայք ի՞նչ միտք ունին,
Որո՞ համար հաստ շղթաներ
Վաղուց հետէ կը պատրաստուին:
Մե՛զ, ո՛վ ֆրանսեանք...: Ի՛նչ մախաւտինք,
Ինչ յոյզ գայրոյք զգալ պէտք ենք:
Նոքա կ'ուզեն որ մատնուինք,
Հին գերութեան եւ կ'սպասե՞նք:
Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, ելն.:

Ի՛նչ, հրոսակներ օ՛տարական
Մեր հայրենեաց պիտ' ըլլա՞ն տէր,
Ի՞նչ, այդ վաշտեր անարգ, վարձկան
Պիտ' տապալե՞ն մեր կտրիճներ:
Մե՛ծըդ Աստուած, ստրուկ ձեռքեր
Մեր ճակատներն ծռե՞ն պիտի,
Եւ սինլքոր բռնապետներ
Հանդիսանան տէ՛ր Ֆրանսայի:
Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, ելն.:

Վախցէ՛ք ժանտեր, դուք, դրուժաններ,
Կուսակցութեանց, ո՛հ, մախաւտին,
Վախցէ՛ք, մատնիչ ձեր խորհուրդներ
Հուսկ պատիժնին պիտ' ընդունին,
Զի ամեն մարդ ձեզ դէմ զինուոր:
Եւ թէ իյնան մեր դիցազներ՝
Երկիր իսկոյն կ'արտադրէ նոր,
Ձեզ դէմ կռուի՛լ միշտ անվեհեր:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւմ.:

Ֆրա՛նսեանք, իբրեւ վեհանձ կոռուղ
Չարկէք հարուած կամ խնայեցէք,
Գութ ունեցէք ձեզ դէմ զինուող
Տկար հոգի զոհերուն հէք:
Այլ արիւնոռուտ այն հրէշներ,
Այլ Պույթի ընկերներ ժամտ
Բոլոր անգութ այն վագրներ
Որք իրենց մօր պատռեն արգանդ:
Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւմ.:

Մեր հայրենեաց նուիրական
Մեր վրիժառու քազկաց օգնէ,
Ազատութիւն մեզ սիրական,
Պաշտպաններու կողմէն կռուէ.
Ուժգին ձայնովդ յաղթութիւն քող
Վազէ, մտնէ դրօշներու տակ,
Եւ ոգեսպառ զձում ոսոխ
Տեսնէ մեր փառք, քու յաղթանակ:
Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւմ.²⁰:

Թէ՛ Թերզեանի եւ Թէ՛ Նուպարեանի թարգմանութիւնները յետագայում վերահրատարակուել են այլ պարբերականներում, հրատարակութիւններում, ինչպէս նաեւ երգարաններում²¹:

Զմիւռնիահայ մամուլում մէկ տարում Մարսէյէզի երեք հրատարակութիւններն, անշուշտ, նպաստել են երգի տարածմանը Հայ ժողովրդի մէջ: Դրա ապացոյցն է նոյն ժամանակաշրջանում Մարսէյէզի մեղեդիների ներթափանցումը Հայ երաժշտարուեստի մէջ: Ինչպէս յայտնի է, ԺԹ. դարի կէսերին Հայ ազգային-Հայրենասիրական երգերի Համար օգտագործուել են արեւմտաեւրոպական ժողովուրդներից վերցուած պատրաստի եղանակներ: Երաժշտագէտ Մաթեւոս Մուրադեանն, օրինակ, Մարսէյէզի ազդեցութիւնն է տեսել Տիգրան Զուխաճեանի (1837-1898) «Զէյթունցոց Քայլերգ» Հայկական սիրուած Հայրենասիրական երգի վրայ: Ըստ Մուրադեանի, կոմպոզիտորը մեղեդին ստեղծելիս աչքի առաջ ունեցել է իտալական ու Ֆրանսիական յեղափոխական երգերը: «Այս է պատճառը, որ Զուխաճեանի երգերի եւ յիշեալ յեղափոխական հիմների (յատկապէս Գարիբալդիի երգերի) եւ «Մարսելիոգա»ի միջեւ գոյութիւն ունի որոշ հոգեհարազատութիւն», գրել է նա²²: Մարսէյէզի ազդեցութիւնը

նկատուում է նաեւ մինչեւ օրս ժողովրդականութիւն վայելող «Եղբայր եմք մեք» (յսօք՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշեանի, երաժշտութիւն՝ Կարլօ Ֆոսքինի) երգի երաժշտութեան վրայ: Այն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1862ին, երգահան Գաբրիէլ Երանեանի խմբագրած *Քնար Հայկական* հանդէսում²³: Ինչպէս նշել է Մուրադեանը, «երգի մեղեդին, թէեւ գրուած խտլացու կողմից, արտացոլում է ֆրանսիական հիմնի՝ «Մարսելիոգի», հնչերանգները, գտնւում է ազգային-հայրենասիրական երգերի հնչերանգային, մետրոռիթմական ու ոճային առանձնաշատկութիւնների ոլորտում եւ այդ պատճառով էլ ընդունուել եւ տարածուել է»²⁴:

Մարսէյէզի ազդեցութեամբ ստեղծուած եւ նրա երաժշտութեամբ երգուող որոշ երգեր տեղ են գտել ԺԹ. դարի Հայկական մի քանի երգարաններում: Դեռեւս 1871ին *Երգարան Ազապեան Վարժարանի* ժողովածուում լոյս է տեսել «Նոր Տարի - 1870» երգը («Օն, փութացէք, Հասեալ է ժամ» սկսուածքով), որի հեղինակը ներկայացուել է երեք աստղանիշով, իսկ երաժշտութիւնը նշուել՝ որպէս «Եւրոպական»²⁵: Բանաստեղծութիւնը յիշեցնում է Մարսէյէզը ոչ միայն տրամադրութեամբ եւ յուզականութեամբ, այլ նաեւ շատ արտայայտութիւններով: Սոյն երգը նոյն ծանուցմամբ տպագրուել է նաեւ յաջորդ տարում՝ 1872ին հրատարակուած մէկ այլ երգարանում²⁶: Իսկ որ այն երգուել է Մարսէյէզի երաժշտութեամբ, վկայում են աւելի ուշ շրջանում լոյս տեսած հայերէն երգարաններ, որոնցում սոյն երգի մեղեդու համար նշուած է. «Եղանակ լա մարսէյէզ»²⁷:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալեանը (1848-1921) հեղինակել է «Մարսէյէզի Հայերէնը» բանաստեղծութիւնը, որն սկսւում է «Յառաջ, հայեր հայրենիքի, // Ազատութեան ժամն է հասեր» տողերով: Այս քերթուածի համար եւս յօրինուել է մեղեդի եւ ընդգրկուել երգարաններում²⁸:

Մարսէյէզի մեզ յայտնի արեւմտահայերէն վերջին թարգմանութիւնը լոյս է տեսել 1927ին, բանասէր Թէոդիկի (1873-1928) *Ամէնուն Տարեցոյց*ում: Այն կատարել է հրապարակախօս ու թարգմանիչ Գրիգոր Հ. Գալուստեանը (1879-1963)²⁹: Մեր կարծիքով, սա նշանաւոր քայլերգի լաւագոյն հայերէն թարգմանութիւնն է: Պահպանուած է բնագրի թէ՛ չափը, թէ՛ պարզ լեզուն եւ ոճը: Ծիշդ է, առկայ են որոշ հնաբանութիւններ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, թարգմանութիւնը ստացուել է: Բանաստեղծութեան շարադրանքի հետ մէկտեղ ներկայացուել են նաեւ ձայնանիշերը:

Ներկայացնում ենք Գալուստեանի թարգմանութիւնը.

Օ՛ն, որդիներ մեր հայրենեաց,
Ահա փառքի օրն է հասած.
Բռնութեան դրօշն արիւնքաներկ
Մեզ դէմ բացուած ահա տեսէք.
Պատերազմի դաշտին վրբան
Վայրագ զօրքեր արդ կը գոռան,
Որ խողխողեն գիրկին մէջ մեր
Զաւակներն ու գինակիցներ:

Ի զէ՛ն, քաղաքացիք,
Գունդեր քաջամարտիկ,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ,
Արեամբ անսուրբ
Տանք մեր հողին յագուրդ:

Ի՞նչ կ'ուզեն այս ըստրուկ խումբեր
Մատնիչներու արքայասէր,
Որո՞ւ համար սպառաաստած կան
Անուր, շղթայ ըստրկութեան.
Ֆրանսացիներ, մեզ ի՛նչ ամօք,
Պէտք է վառինք կիրքով հուրքոտ
Մեզ մատնելու թող յանդգնի՛ն
Վատ գերութեան այն մեր նախկին:
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Ի՛նչ, ժրպրհի՞ն վատերն օտար
Կառավարել այս մեր աշխարհ.
Ի՛նչ, այդ վարձկան փաղանգն յետին
Քաջ մարտիկներս փրօնէ՛ն գետին:
Աղէ՛, ո՛վ Տէր, գերիներու
Լո՞ւծը կրրենք վատ, ահարկու
Ու վատագգի բռնակալներ
Ճակատագրին մեր ըլլան տէ՛ր:
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Դողացէ՛ք դուք, բռնակալներ
Կուսակցութեանց անպատուարեր.
Ձեր խորհուրդներ հայրենասպան
Պիտի առնեն վարձքեր արժան.
Մենք ամէնքս ալ զինուորներ ենք
Կռուել ձեր դէմ՝ առած մեր զէնք.
Մեր դիւցազներ իյնան երբոր

Ֆրանսա ունի քաջերն իր նոր.
Ի զե՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Ո՛վ Հայրենեաց սրբազան սէր,
Օգնե՛ ի վրէժ մեր բազուկներ.
Ո՛վ պաշտելի Ազատութիւն,
Զինակցե՛ քու պաշտպաններուն.
Մեր դրօշակին տակ յաղթական
Թո՛ղ կորովի քու լսուի ձայն.
Տեսնեն ընկճուած թշնամիներ
Քու յաղթանակն ու փառքը մեր:
Ի զե՛ն, քաջաքացիք, եւն.³⁰

Մարտէյէզը արեւելահայ իրականութիւն մուտք է գործել համեմատաբար ուշ եւ այն էլ միջնորդաւորուած կերպով:

Հայ բանասիրութեան մէջ ընդունուած է այն կարծիքը, որ իբր Մարտէյէզը արեւելահայերէն թարգմանել է բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեանը (Պրովետար, 1868-1937)³¹: Իսկապէս, Յակոբեանի Յեղափոխական Երգեր ժողովածուում տեղ է գտել Մարտէյէզի մի թարգմանութիւն³², որը տպագրուել է նաեւ նոյն Յեղափոխական Երգեր խորագիրը կրող մէկ այլ ժողովածուում³³:

Խ. Քեչիշեանը յուշեր է թողել Յակոբեանի կողմից սոյն թարգմանութեան կատարման մասին: Ըստ նրա, 1900ի մայիսմէկեան տօնակատարութեան օրը, թիֆլիսցիները երգել են Մարտէյէզը. հնչել են նաեւ ռուսական ու վրացական յեղափոխական երգեր, մինչդեռ հայերը չեն ունեցել երգելու յարմար բան: Յուզուած Քեչիշեանն ասել է, որ կը դիմի Յակոբեանին՝ հայերէն յեղափոխական երգ գրելու խնդրանքով, եւ այդպէս էլ արել է: Ամիսներ անց, Յակոբեանն այցելել է Քեչիշեանին. «Ես եկել եմ ... որպէսզի տեսնեմ, թէ ինչպէս կը գտնեն քո եղբայրները «Մարտէյէզը» հայերէն»: Բանուորները սկսել են ցածրաձայն երգել Մարտէյէզի հայերէն թարգմանութիւնը, իսկ «ընկեր Յակոբը հետեւում էր յանգերին եւ իր դիտողութիւններն արձանագրում տետրում»³⁴: Սոյն թարգմանութիւնը տպագրուել է առանձին թերթիկների վրայ ու տարածուել հայերի մէջ դառնալով ժողովրդական երգ: Ահա այդ թարգմանութեան առաջին տողերը.

Հրաժարուենք, ընկերներ, հին օրէնքներից,
Նրանց փոշին քափ տանք մեր ոտքերից.
Մենք պաշտել չենք կարու ոսկէ կուտքերին,
Գարշում ենք բոնակայ յարերից:

Մենք կ'երթանք հալածուած ընկերների հետ,
Մենք կ'երթանք մերկ, սոված քանուորների հետ,
Դաւադիր թշնամուն մենք միշտ կ'անարգենք,
Ու կռուի նրան դուրս կը քաշենք:

Սա, բնականաբար, բնաւ էլ Ֆրանսիայի ազգային օրհներգի շարա-
դրանքը չէ, այլ ռուս յեղափոխական Պիոտր Լաւրովի (1823-1900)
1875ին գրուած «Բանուորական Մարսէյէզ» բանաստեղծութիւնը³⁵։
Յակոբեանը կապ չունի Ռուսէ դը Լիլի բանաստեղծութեան, այլ միայն
նրա ռուսական տարբերակի թարգմանութեան հետ։

Յովսէփ Թադէոսեանի կազմած ու 1907ին Թիֆլիսում հրատարա-
կուած Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը գրքոյկում յիշուել է
«այդ անմոռանալի օրերին» ստեղծուած «յեղափոխական երգը՝
մարսելիօգան»։ Այդ կապակցութեամբ բերուել է բնագրի առաջին
չորս տողը եւ դրա արձակ թարգմանութիւնը. «Յառաջ, հայրենիքի
զաւակներ, հասել է փառքի օրը. մեր դէմ է բարձրացրել բռնապետու-
թիւնը իր արիւնոտ դանակը»³⁶։

Մարսէյէզի արեւելահայերէն ամբողջական թարգմանութիւն
գտնելու ուղղութեամբ մեր գործադրած ջանքերը յաջողութեամբ չեն
պսակուել։ Արուեստաբան Վահան Յարութիւնեանը Մարսէյէզին
նուիրուած իր յօդուածում բերել է որոշ արեւելահայերէն չափածոյ
հատուածներ, որոնք սակայն, փոխադրուած են Գալուստեանի
վերոյիշեալ արեւմտահայերէն թարգմանութիւնից։ Աւելորդ չենք
համարում մէջբերել այդ հատուածները.

Առաջ, որդիք հայրենիքի,
Ահա հասաւ օրը փառքի,
Բոնութեան դրօշը արնատուն
Թշնամին դէպ մեզ է պարզում։
Պատերազմի դաշտում արնոտ
Վարձկաններ են ոռնում քինոտ
Եւ մորթել են ուզում անսամձ
Մեր մայրերին, որդոց, կանանց։
Առաջ, քաղաքացիք,
Գնդեր քաջամարտիկ,
Առաջ, առաջ,
Թափուի թող մայր հողին
Արիւնը ոսոխի։
Ի՞նչ էք ուզում, ըստրուկ խմբեր
Մատնիչների արքայաւեր...
Թող էլ ոչ ոք չհանդգնի

Մեզ գերութեան նորից մատնի:
 Ով հայրենեաց սրբազան սէր,
 Դու բորբոքիր վրէժը մեր,
 Ով անձկալի ազատութիւն,
 Մեր զինակից եղիր դու,
 Մեր դրօշի տակ յաղթական
 Թող հնչի ձայնըդ առնական.
 Թող որ տեսնեն թշնամիներ
 Քո յաղթանակն ու փառքը մեր...³⁷

Բնագրից արեւելահայերէն Մարսէյէզի մի մասնակի թարգմանութիւն հնարաւոր եղաւ գտնել միայն՝ երգի սկզբնական 12 տողերը: Այն լոյս է տեսել ԺԸ.-ԺԹ. դարերի գերմանացի կոմպոզիտոր Լիւդվիգ վան Բեթհովէնին նուիրուած մի պատանեկան վիպակի հայերէն թարգմանութեան մէջ: Չեխ գրող Անտոնին Չգորժի Միայնակ Ընդդէմ Ծակատագրի վիպակի հերոսը՝ Բեթհովէնը, լսում է Մարսէյէզ երգող զինուորներին եւ յայտնում իր հիացմունքն այդ բոցավառ երգի մասին: Այդ առթիւ մէջբերուում է Մարսէյէզի առաջին հատուածը՝ Ֆրանսերէնի մասնագէտ Թագուհի Բլբուլեանի բնագրից կատարած թարգմանութեամբ.

Առաջ, հայրենակից եղբայրներ,
 Անհուն փառքի ժամն է հասել:
 Բոնութեան արիւնոտ դրօշակը
 Թշնամին մեր դէմ է ուղղել:
 Ով դու սուրբ սէր հայրենիքի,
 Օրհնիր բազուկը մեր վրէժխնդիր,
 Ազատութիւն, ազատութիւն, քեզ ենք տենչում,
 Ապաւինիր քո պահապաններին:
 Յաղթանակի առնական երգը
 Դրօշի ներքոյ թեւածում է օդում
 Իսկ մեր փառքի հաստատուն քայլերգը,
 Հասնում է պարտուող քո թշնամուն³⁸:

Այսպիսով, Մարսէյէզի արեւելահայերէնով ամբողջական թարգմանութիւնն պէտք է համարել տակաւին չիրագործուած:

Անկախ, սակայն, հայերէն թարգմանութիւններից, թէ՛ բուն Մարսէյէզը եւ թէ՛ նրա ռուսական կամ բանուորական տարբերակը ծանօթ են եղել հայ գրականութեանը եւ որոշ ազդեցութիւն ունեցել հայ գրողների վրայ: Մարսէյէզը պիտի որ ազդած լինի մասնաւորապէս

Ռափայել Պատկանեանի (Գամառ-Փաթիպա, 1830-1892) քերթութեան վրայ: Երգի հեռու եւ մօտիկ արձագանգները նշմարելի են Պատկանեանի «Բաւ է, եղբայր, վիզը ճկել» եւ «Հայ Զինուոր» քայլերգերում, որոնք երգուել են ժողովրդի կողմից: Պատահական չէ, որ պատկանեանագէտ Մերի Սաղեանը բանաստեղծին նուիրած իր մենագրութեան վերջին գլուխը վերնագրել է «Վերջին «Մարսէլիոզներ»»³⁹:

Յրանսիական ազգային երգի ազդեցութիւնը նշմարելի է նաեւ պոլսահայ մանկավարժ ու բանաստեղծ Վահրամ Արծրունու «Փաղափարի Երգը» բանաստեղծութեան մէջ: Ահա նրա առաջին չորս տողը եւ կրկներգը.

Ելէ՛ք, շարժի՛նք քայլենք յառաջ,
Ո՛վ զաւակներ գաղափարի,
Սին ճառերով քազմահառաչ
Չ'անցնենք օրեր, ամիս, տարի:
Ո՛հ, զինուորներ գաղափարի,
Ըլլանք սրտով մենք միշտ արի,
Եւ մեր ուժը լարած հեռուն՝
Դարման ըլլանք վշտին հայուն⁴⁰:

Նշենք նաեւ հայ իրականութեան մէջ Մարսէլէզի տարածման եւ կատարման որոշ այլ փաստեր, որոնց մեզ յաջողուեց հանդիպել մեր պրպտումների ընթացքում: Երգը բազմիցս հնչել է հայկական տարրեր գաղթօջախներում, գանազան հանդիսութիւնների ժամանակ: Ժամանակագրական առումով նման փաստի առաջին յիշատակումը վերաբերում է 1879ին: Ըստ գրող Արփիար Արփիարեանի (1851-1908), այդ թուականի յունիսեան մի գիշեր Պոլսի Բերա թաղամասում կազմակերպուած մի հայկական պարահանդէսի ժամանակ հրաւիրուած է եղել նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնում Յրանսիայի դեսպանը: «Երբ Յրանսիայի դեսպանը պարասրահ մտաւ, - գրում է Արփիարեանը, - նուագարանը անմիջապէս Մարսէլէզ թնդացուց: Դեսպանը իր օթեակին մէջ ոտքի վրայ, ինչպէս նաեւ բոլոր օթեակներուն հանդիսականներն ալ, եւ սրահին բազմութիւնը մէկէն ի մէկ կանգ առած, ունկնդրեցին Յրանսիայի ազգային երգին»⁴¹:

Նոյն թուականին, Թիֆլիսի Մշակ օրաթերթում, վիպասան Բաֆֆին (1835-1888) հրատարակել է «Հայ Երիտասարդութիւնը» յօդուածաշարը, որտեղ Յրանսիացի երիտասարդների օրինակը յիշելով գրել է. «Երբ պատահում է մի ժողովրդական շարժում, երբ ծագում է մի քաղաքական յեղափոխութիւն, ուսանողները խլրտում են, զարթնում են որպէս քնած առիւծ եւ առաջինն են լինում, որ թնդեցնում են

փողոցները մարսելիքներով, փշրում են բռնակալների արձանները եւ թռչում են բարիկադների վրայ»⁴³ :

Հայ յեղափոխական Ռուբէն Տէր Մինասեան (1882-1951) իր յուշերում նկարագրել է 1908ին Բիթլիսում թուրք իթիհատականների, հայ դաշնակցականների եւ քրդերի միացեալ համաժողովը, որի ժամանակ ազատագրական շարժման գործիչ Իշխանը (1883-1915)՝ տեսնելով համաժողովի ձախողութիւնը, վեր է կացել եւ Մարսէյէզ երգելով դուրս եկել դաշինից⁴³ :

Գրող Սուրէն Պարթեւեանը (1876-1921) զմիւռնիահայ մամուլի էջերում ներկայացրել է 1910 Յուլիսի 14ին Չմիւռնիայի Քարափ արուարձանում⁴⁴ Ֆրանսիայի ազգային տօնի կատարումը, որի ժամանակ հնչել է Մարսէյէզը: Ասես կանխելով սոյն յօդուածի սկզբում նախագահ Ժիսկարի մէջբերած խօսքերին, Պարթեւեանը Մարսէյէզը համարել է «գեղեցկագոյնն ու վսեմագոյնը աշխարհի ազգային երգերուն»: Հեղինակին այդ գիշեր Մարսէյէզը թուացել է «այնքան ներուժ ու խորունկ՝ որքան չեմ յիշեր երբեք զգացած ըլլալ «Մառսէյէզ»էն, որ ես հազար անգամ լսած եմ զայն Բարիդի տօնական քառուղիներու վրայ եւ այլուր... Ռուսէ տը Լիլի դիւցազնաշունչ հրաշակերտը Ֆրանսիական մեծ ազգի ռազմերգը չէ միայն, որ բռնաւորներու տիեզերական դաշնակցութեան մը ազատասպան խուժումին դէմ ազատապաշտպան կամաւորներու անվարտի այլ անդիմադրելի լեգէոններ հանեց Ֆրանսիայի ազատամայր հողի ընդերներէն: «Մառսէյէզը» Ազատութեան նուիրական օրհներգն է համայն մարդկութեան համար որ անով իր Պասթիւներուն խորտակումը տարփողեց ու պիտի տարփողէ առ յաւէտ...: «Մառսէյէզ» Ազատութեան աւիւնն ու արիւնը եռացնող, ելեքտրացնող ու խենթեցնող գերմարդկային ու հրեղէն աղաղակն է որ ստրուկներն ու ազատագրկուածները հաւասարապէս պիտի թունդ հանէ, խանդավառէ ու խանդաղատեցնէ՝ իրենց փրկութեան յիշատակներուն մէջ: ... Ու քանի մը օրէն, երբ Յուլիս 10ը Օսմանեան Ազատութեան (այսինքն՝ 1908ին սահմանադրութեան վերահաստատման — Ա.Բ.) երկրորդ տարեդարձը տօնուի, մեզ վրդովող ու սրտապնդող գերագոյն երգը պիտի ըլլայ նորէն «Մառսէյէզը»⁴⁵ :

Բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան (1874-1931) իր Մեծ Պատերազմը վերտառութեամբ յուշագրութեան մի գլուխը վերնագրել է «Մարսէյէզը (1914, Օգոստոս 2 ժամը 2 կէսօրէն վերջ)»: Այնտեղ նա յիշում է, թէ ինչպէս Զիրութիւն (Արեւմտեան Աֆրիկա), երբ լուր է հասնում, որ «Ֆրանսա ընդհանուր զօրաշարժ հրամանագրած է», ըոպէական լուսթիւնից յետոյ մի 70ամեայ Ֆրանսիացի ոտքի է ելնում եւ արտասուագին ու որոտագին երգում է Մարսէյէզը: Ներկայ գտնուող տաս հայերը ձայնակցում են Ֆրանսիացիներին: Գրելով այդ մասին՝

Որբերեանը հարկ է համարել արտագրել «այդ դիւցազնական երգին զոյգ թարգմանութիւններ մեր հին ու նոր լեզուներով» եւ մասնաւորապէս նշել, որ «Սիլվիո Բելլիքոյի «Բանտք իմ»ին, Հիւկոյի *Թշուառներու*ն հետ այդ երգը մեր յեղափոխութեան նուիրական երրորդութիւնը կազմած է կէս դարէ ի վեր»⁴⁶։

Մարսէյէզը ուղեկցել եւ ոգեշնչել է հայ ժողովրդին նրա ամենաօրհասական պահերին անգամ։ 1915ին Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ, երբ թուրքերը ուժակոծում էին քաղաքը, վարժարանի նուագախումբը հնչեցրել է հայկական հայրենասիրական երգեր եւ Մարսէյէզը՝ քաջալերելու համար մարտնչողներին⁴⁷։

1919ի Յունուարին, երբ մի Ֆրանսիացի զօրավար ժամանել է Ադանա, տեղի հայութեան կողմից նրան դիմաւորելու ընթացքում, զինուորական նուագախումբը կատարել է «Բամ, Փորոտան»ն ու Մարսէյէզը⁴⁸։ 1920 Օգոստոսի 15ին Բրիւսէլի հայերը մատուցել են Սուրբ Պատարագ՝ Բելգիայի թագաւորի եւ Ֆրանսիական դեսպանատան աշխատողների ներկայութեամբ։ Այս պաշտօնական անձանց եկեղեցի մտնելը նոյնպէս ողջունուել է Մարսէյէզով⁴⁹։

Ֆրանսիական սոյն երգի հայ ժողովրդի մէջ տարածուած ու սիրուած լինելու մասին փաստ է վկայակոչել արձակագրուհի Զարուհի Պահրին։ «Կեանքիս Վէպը» յուշագրութեան մէջ, նա նշել է. «Յոյն ստնտուով մը, յետոյ՝ Ֆրանսիացի վարժուհիով մը շարունակուած մեր դաստիարակութիւնը, Ատրինէ քրոջս ու իմ, հայկական շատ բան չունէր։ Մեր երգած առաջին երգը Marseillaise եղած էր եւ (1870ին գերմանացիների կողմից Ֆրանսիական հողամաս - Ա.Բ.) Ալգաս-Լորէնի գրաւումը՝ հայրենասիրական առաջին սուգս, եթէ կարելի է ըսել»⁵⁰։

Հայ իրականութեան մէջ Մարսէյէզի կատարման մի հետաքրքիր իրողութիւն էլ կապուած է 1958ին Երեւանում Ֆրանսիահայ հայրենադարձների կազմակերպած ցոյցի հետ, երբ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Քրիստիան Պինոյի խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք կատարած այցելութեան ժամանակ նրանք՝ ձեռքերնին Ֆրանսիական դրօշներ բռնած եւ երգելով Մարսէյէզը, կազմակերպել են խորհրդային Միութեան պատմութեան մէջ յետ-ստալինեան ժամանակահատուածում հաւանաբար առաջին բողոքի ցոյցը՝ խնդրելով իրենց ետ վերադարձնել Ֆրանսիա⁵¹։

Կարելի է նշել այլ, պակաս կարեւոր իրողութիւններ էլ, սակայն բաւարարուենք այսքանով։

Մարսէյէզը յիշուած է նաեւ մի շարք հայերէն բառարաններում եւ տեղեկատուներում⁵²։ Մինչեւ օրս նրա Ֆրանսերէն բնագիրը տեղ է գտնում հայ-ֆրանսիական հրատարակութիւններում։ Այսպէս,

Ֆրանսիայի օրհներգը տպագրուել է 1998ին Փարիզում լոյս տեսած տեղի հայոց առաջնորդարանի Օրացոյցում՝ հայոց ազգային մաղթերգի («Ամէն հայի սրտից բխած...») եւ Հայաստանի պետական օրհներգի («Մեր հայրենիք...») հարեւանութեամբ⁵³:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹J. Tiersot, *Pesni i prazdnestva frantsuzskoi revoliutsii* [Ֆրանսիական Յեղափոխութեան Երգերն ու Տօնախմբութիւնները], Մոսկուա, 1933, էջ 81-82:
- ²Ռուժէ դը Լիլի մասին տե՛ս՝ J. Tiersot, *Rouget de L'Isle: son oeuvre, sa vie*, Paris, 1892; A. Leconte, *Rouget de L'Isle, sa vie, son oeuvre*, "La Marseillaise", Paris, 1893:
- ³Moris Torez [Maurice Thorez], *Izbrannie trudi* [Ընտիր Երկեր], հատոր 1, Մոսկուա, 1959, էջ 188:
- ⁴Valeri Zhiskar d'Esten [Valerie Giscard d'Estaing], *Vlast i zhizn* [Իշխանութիւն եւ Կեանք], Մոսկուա, 1990, էջ 25:
- ⁵J. Tiersot, *Histoire de la Marseillaise*, Paris, 1915:
- ⁶Միքայէլ Յակոբեան, «Զմիւռնիա հայ «Մարտէլիէզը», Մովսէսական Գրականութիւն, թիւ 3, 1974, էջ 124-128: Վահան Յարութիւնեան, «Մարտէլիէզ», Մովսէսական Արուեստ, թիւ 7, 1989, էջ 55-59: Յարութիւնեանի յօդուածը Մարտէլիէզին նուիրուած մեծագոյն եւ ամէնից համակողմանի դրութիւնն է հայ իրականութեան մէջ: Հեղինակի նպատակը չի եղել ներկայացնել երգի հայ իրականութեան հետ ունեցած կապերը, ուստի եւ այդ խնդրին նա նուիրել է լոկ մի քանի պարբերութիւն: տե՛ս՝ նոյն, էջ 59: Ի դէպ, Յարութիւնեանը նշել է, որ Մարտէլիէզը հայերէն է թարգմանել նաեւ Մամբրէ Մատենճեանը՝ առանց նշելու դրա հրատարակման վաղը Մեր պրպտումների ժամանակ, սակայն, մենք չենք հանդիպել այդպիսի թարգմանութեան:
- ⁷Մ. Մ. Ասլանեան, «Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան Արձագանքները «Ազդարարում», Լրագրի Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ 10, 1990, էջ 19-26:
- ⁸Ազդարար, թիւ 2, 1794, էջ 84:
- ⁹Յակոբեան, «Զմիւռնիա հայ «Մարտէլիէզը», էջ 125:
- ¹⁰Սուրէն Շտիկեան, «Մտեփան Ոսկանեան», Գրական դէմքեր, գիրք 2, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 17:
- ¹¹Արփի Արարատեան, թ. 12, 1854, էջ 153-154: տե՛ս նաեւ՝ Յակոբեան, «Զմիւռնիա հայ «Մարտէլիէզը»: նոյն, Զմիւռնիա հայ Պարբերական Մամուլը (1839-1860), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1984, էջ 208:
- ¹²Նոյն, էջ 125:
- ¹³Ս. Ո., «Բիլաւի Երգ», Արեւմուտք, թիւ 7, 1 Մայիս 1864, էջ 53-55:
- ¹⁴Սոյն թարգմանութիւնը յետագայում վերահրատարակուել է հետեւեալ ժողովածուում՝ Ռուբէն Որբերեան, Ովասիա, Փարիզ, 1920, էջ 214-215:
- ¹⁵Ռուժէ դը Լիլ, «Լա Մարսելիէզ», Արեւելեան Մամուլ, թիւ 3, Մարտ 1877, էջ 105-107:
- ¹⁶Ռուժէ տը Լիլ, «Լա Մարսելիէզ», Արշալոյս Արարատեան, թիւ 1065, 30 Ապրիլ 1877, էջ 1:
- ¹⁷Այս առթիւ տե՛ս՝ Յակոբեան, Զմիւռնիա հայ Պարբերական Մամուլը, էջ 127:
- ¹⁸Որբերեան, էջ 214-215:
- ¹⁹«Լա Մարսելիէզ», Արեւելեան Մամուլ, թիւ 4, Ապրիլ 1877, էջ 153-154: Տե՛ս նաեւ՝ Որբերեան, էջ 216-217:
- ²⁰Որբերեան, էջ 216-217:

- ²¹ Տե՛ս, օրինակ՝ Եղիա Տնտեսան, *Նոր Երգարան Հայոց. Բովանդակութիւն Ազգային Ընտիր Երգերու, Կոստանդնուպոլիս, 1880, էջ 115-116*։ Մուլթան Արդու Համլոյ Բ.ի (1876-1909) բռնակալութեան տարիներին հրատարակելով այս երգարանը՝ Տնտեսանը 1881ի սկզբներին բանտարկուել է եւ մի քանի ամիս անց վախճանուել օսմանեան բանտում։ Երաժշտագէտ Մաթեոս Մուրադեանը նշել է, որ Մարսէ-յէզի հայերէն թարգմանութեան՝ այստեղ տպագրուած լինելու իրողութիւնն աւելի է ընդգծել այդ երգարանի բացառիկ արժէքը։ Այդ թարգմանութիւնը կատարել էր Թովմաս Թերզեանը եւ դա «առաջինն էր հայ իրականութեան մէջ»։ տե՛ս՝ Մաթեոս Մուրադեան, *Հայ Երաժշտութիւնը XIX Դարում Եւ XX Դարասկզբում, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 116*։ Մուրադեանն, ի հարկէ, թոյլ է տուել երկու անճշտութիւն։ Մարսէյէզի առաջին թարգմանութիւնը, ինչպէս նշեցինք, կատարուել էր տակաւին 1854ին, իսկ այս երկրորդ թարգմանութեան հեղինակը ոչ թէ Թովմաս, այլ Պետրոս Թերզեանն էր։
- ²² Մուրադեան, էջ 93։
- ²³ Նոյն, էջ 183։
- ²⁴ Նոյն։
- ²⁵ Երգարան Ազգայեան Վարժարանի, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 9։
- ²⁶ Քնար Ազգայեան Եւ Փանոսեան Սանուց, Կոստանդնուպոլիս, 1872, էջ 30։
- ²⁷ Տե՛ս՝ Վ. եւ Պ. Զարգարեաններ, *Ընդարձակ Հայկական Երգարան, Կոստանդնուպոլիս, 1909, էջ 270-271*։ Պետրոս Ռ. Թորոսեան, *Հայ-Ամերիկեան Ազգային Նոր Երգարան, Հոպոքըն, 1917, էջ 128-129*։
- ²⁸ Տե՛ս՝ Թորոսեան, էջ 123-124։
- ²⁹ Թէոդիկ, *Ամէնուէն Տարեցոյցը, Փարիզ, 1927, էջ 456-457*։
- ³⁰ Ներկայացուած չորս թարգմանութիւններում առկայ տարբերութիւնների պատճառ ոչ թէ սոսկ տարբեր թարգմանական մօտեցումներն են, այլ այն, որ չորս տարբեր թարգմանիչներ գործ են ունեցել Մարսէյէզի տարբեր խմբագրումների հետ։
- ³¹ Գուրգէն Յովնան, *Երգ, Որ Յնցեց Ողջ Աշխարհը, Երեւան, 1970, էջ 17*։
- ³² Յակոբ Յակոբեան, *Յեղափոխական Երգեր, Թիֆլիս, 1915, էջ 2-3*։
- ³³ *Յեղափոխական Երգեր, հրատարակութիւն դրաշարներ՝ Գէորգ Մարտիրոսեանի եւ Կամսար Տէր-Սարգսեանի, Ալեքսանդրապոլ, 1917, էջ 2-3*։ Այս հրատարակութեան մէջ երգի թարգմանիչը նշուած չէ։
- ³⁴ Խ. Քելիշեան, «Իմ Յիշողութիւններից», *Դարձնոց, Թիֆլիս, թիւ 6, 1923, էջ 29-30*։
- ³⁵ Տե՛ս՝ E. Gippius, P. Shiriaeva, «Rabochaia Marselieza» [Բանուորական Մարսէյէզը], *Biografii pesen* [Երգերի Կենսագրութիւնները], Մոսկուա, 1965, էջ 53-73։ «Բանուորական Մարսէյէզ»ի երաժշտութիւնը մշակել է հայ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարեանը (1871-1928)՝ «Վարչաւեանկա», «Կարմիր Դրօշակ» եւ այլ յեղափոխական երգերի հետ միասին։ տե՛ս՝ Մուրադեան, էջ 532։
- ³⁶ *Յրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը, կազմեց Յովս. Թադէոսեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 66*։
- ³⁷ Յարութիւնեան, էջ 56-57։
- ³⁸ Անտոնին Չգործ, *Միայնակ Ընդդէմ Ժակատագրի, Երեւան, «Արեւիկ», 1987, էջ 101*։
- ³⁹ Մերի Սաղեան, *Բափախէլ Պատկանեան. Կեանքը Եւ Գործը, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 349*։
- ⁴⁰ Վահրամ Արծրունի, «Գաղափարի Երգը», *Նոր Հայաստան, թիւ 11, 23 Փետրուարի 1919, էջ 182*։
- ⁴¹ Արփիար Արփիարեան, «Հայաստան Եւ Կ. Պոլիս», *Նոր Կեանք, 1 Սեպտեմբեր 1899, էջ 266*։

- ⁴² Բաֆֆի, *Երկերի ժողովածու* 12 հատորով, հատոր 11, Երևան, «Նաիրի», 1991, էջ 255.
- ⁴³ Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակարանը, Բ. հատոր, Երևան, «Աղանա», 1990, էջ 175.
- ⁴⁴ Այս արուարձանը կառուցուել էր 1860ին եւ ֆրանսերէնով ծանօթ էր իբրեւ 'les Quais' կամ 'le Quai'.
- ⁴⁵ Սուրեն Պարթեւեան, «Մարտէյէզը», *Դաշինք*, 16 Յուլիս 1910, էջ 4.
- ⁴⁶ Որբերեան, էջ 212.
- ⁴⁷ Bertha S. Papazian, 'The Tragedy of Armenia', *The Armenian Herald* (Boston), February-March-April 1919, p. 218.
- ⁴⁸ «Յրանսական Զօրավարը եւ Հայ Զինուորները Ատանայի Մէջ. Հայ Դրօշը Դաշնակից Դրօշներուն Հետ. «Մարտէյէզ» եւ «Բամբ Որոտան», *Ճակատամարտ*, 10 Յունուար 1919, էջ 2.
- ⁴⁹ Պ. Փիլիպպոսեան, «Նամակ Պէլժիգէն», *Արմենիա*, 1 Սեպտեմբեր 1920, էջ 3.
- ⁵⁰ Զարուհի Պահրի, «Կեանքիս Վէպը», *Բազին*, թիւ 1, Զմեռ 1996, էջ 70.
- ⁵¹ *Russkaia misl* [Ռուսական Միտք], Փարիզ, 22-28 Մայիս 1997, էջ 7.
- ⁵² Օրինակ, Մարտէյէզի առաջին բառերը ("Allons, enfants de la patrie" - Օն, անդր, հալ-րենեաց որդիք) տեղ է գտել Վ. Ա., *Բազիլըք Օտար Լատիններէն եւ Օտարազգի Դարձուածների Համառօտ Քերականութիւնով*, Թիֆլիս, 1911, էջ 8: Անգլերէնէ Հայերէն Արդի Բառարան, Պէյրութ, 1986, էջ 528 յիշում է "Marseillaise" բառը որպէս «Յրանսական ազգային քայլերգ»: Մարտէյէզին վերաբերուող առանձին բառարոգումած տե՛ս նաեւ՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 7, Երևան, 1981, էջ 340.
- ⁵³ Օրացոյց, Փարիզ, 1996, էջ 226-228.

LA MARSEILLAISE AND THE ARMENIANS (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

La Marseillaise, the French national anthem, was composed in 1792. Its first Armenian translation to Classical Armenian (*grabar*) by Hagop Vosganian was published in Smyrna in 1854. A second translation into *grabar* was made by Bedros Terzian in 1877. The first translation into Western Armenian (*ashkhar-habar*) by Mesrob Nubarian was done the same year. Both these translations were published in Smyrna as well. The author also points at a fourth complete translation of *La Marseillaise*, again into Western Armenian, by Krikor Kalousdian, published in Paris in 1927. The author says that there is to date no complete translation of the French national anthem into Eastern Armenian. The article also discusses the impact of the lyrics and music of *La Marseillaise* upon various Armenian works of the late 19th and 20th centuries. Moreover, it brings together references to various independent episodes when famous Armenian individuals or groups were present and later wrote about situations where *La Marseillaise* was played.